

5.13. Чекаленко Л.Д. Країни Центральної Азії: курс на мілітаризацію

Мілітаризм – характерна складова ознака авторитарних політичних режимів. Його симптомами є мілітаризація політики, економіки, соціальної сфери: нарощування витрат на оборонну промисловість і ВПК в цілому, на збройні сили, жорстка централізація влади, придушення протестних рухів, наступ на права і свободи людини тощо. Усі ці прояви спостерігаємо в політиці сучасних пострадянських держав Центральної Азії (далі – ЦА).

Формування збройних сил країн ЦА відбувалося на переламі століть і тривало двадцять п'ять років. Збройні сили центальноазійських держав зростали не на порожньому місці: після розпаду Радянського Союзу у розпорядження колишніх республік перейшла переважна частина сегментів Радянської Армії. Тим самим, новопосталі урядові структури отримали змогу розпоряджатися радянським спадком, який на той час перебував на їх території. У результаті розподілу майна і військовослужбовців Туркестанського військового округу СРСР найбільшу частку отримала Російська Федерація. Оскільки для радянського керівництва у часи

холодної війни середньоазійський напрям не був пріоритетним, то на відміну від західних районів СРСР і Далекого Сходу тут не розташовувались найновіші сучасні зенітно-ракетні комплекси, засоби контролю над повітряним простором і перехоплювачі.

Не всі країни отримали радянську техніку. Деякі з них, як приміром Таджикистан, через зовнішні і внутрішні катаклізми залишився без збройних формувань. Більша частка поза Росією перепала Узбекистану і Туркменістану. Казахстан отримав військовою техніку менш боєздатну, що перевозилася на складах республіки. Щодо збройних сил Киргизстану й Таджикистану початку 1990 рр., то їх було названо «символічними» арміями.

За останні сім – десять років практично всі держави ЦА відчували збільшили військовий бюджет. Це було пов'язано не з воєнними потребами, а з потенційними загрозами, що можуть нести найближчі сусіди. Зі створенням ЄврАзЕС (1999), діяльність якого включає військове співробітництво, і особливо ОДКБ (1992-2002), що є військовим блоком, збільшилися і військові бюджети всіх центральноазійських країн. Так, Казахстан з 206 млн дол. США (1999) наростив ці витрати майже в чотири рази – до 855 млн дол. (2008); військовий бюджет Туркменістану за всіх особливостей посідає третє місце серед країн ЦА після Узбекистану і Казахстану. Військові витрати Киргизстану за той же період збільшилися удвічі: з 44,8 млн дол. до 79,3 млн тощо.

Вагомою спонукою до посилення тенденції до мілітаризації регіону стала також війна в Грузії 2008 р. Практично всі країни ЦА скуповували озброєння в різних географічних точках світу. Приміром, Казахстан купує військовою техніку в Росії, Ізраїлі, Республіці Корея, Великій Британії, Іспанії та США. Узбекистан – військово-транспортні вертольоти, військово-транспортні літаки в корпорації Airbus (ЄС); зенітний ракетний комплекс HQ-9 і значну кількість безпілотних літальних апаратів (UAV) у Китаю, а також США.

Збройні сили держав ЦА зіштовхнулися з низкою проблем після розпаду Радянського Союзу і вирішували їх по-різному. Зокрема, Туркменістан нині володіє найсильнішим авіаційним корпусом (ВПС) серед країн регіону. Розвиток авіації в перспективі має забезпечити надійний захист енергетичних інтересів Туркменістану, зокрема на Каспії. Варто зазначити, що успадковане угруповання радянської армії, яке залишилося в Туркменістані після розпаду СРСР, було кількісно і якісно кращим, порівняно з тим, що отримав Узбекистан, Таджикистан і Киргизстан.

З іншого боку, в Туркменістані не було і немає власних підприємств ВПК, здатних виробляти та ремонтувати сучасну зброю, а рівень бойової підготовки особового складу традиційно є доволі низьким. Через гоніння на фахівців «нетитульної нації» з країни виїхала більшість військовослужбовців і спеціалістів не туркменського походження. Місцеві ж кадри не змогли їх повністю замінити. Згідно з експертними оцінками, у 2007–2008 рр. у ВПС країни нараховувалося лише 25–30 пілотів, які мали достатню кваліфікацію для управління бойовими літаками, але авіатехніки було в 10 разів більше. Туркменські льотчики навчалися в Україні, а літаки штурмової авіації ремонтувалися у Грузії. Крім того, в рахунок погашення боргів за газ Київ поставив Ашгабату сучасні системи ППО «Кольчуга», бойові катери «Калкан», озброєні крупнокаліберними кулеметами, і «Гриф» (кулемети і 30-міліметрові гармати), а також легкі торпеди. До того ж Туркменістан отримав у подарунок кілька кораблів і катерів від США та Ірану. Ремонт і модернізація туркменських винищувачів здійснювалася на Львівському авіаремонтному заводі. Варто зазначити, що Україна несла основну частку навантаження у підтримці в робочому стані протиповітряного потенціалу Туркменістану. Однак, значна частина цієї техніки доволі довго перебувала на зберіганні і за кілька років перетворилася на металобрухт. Нові обставини перерозподілу ринків бойової техніки пояснюють зростаючу залежність туркменських збройних сил від постачання російських військових засобів та комплектуючих до них.

Одним з пріоритетів військової реформи Туркменістану є розвиток військово-морського флоту, оскільки в регіоні Каспію військовий потенціал країни є слабкішим від ВМС інших країн. Ключовим завданням ВМС визначено забезпечення недоторканності туркменських кордонів і економічних зон країни. Однак, ситуація в цій сфері ускладнюється невизначеністю правового статусу Каспію.

Серед держав ЦА суттєве реформування збройних сил, успадкованих від Радянського Союзу, здійснив тільки Казахстан, який традиційно віддає перевагу російській зброї, що отримує за знижкою. Нові зрушення в країні передбачені Стратегічним планом розвитку Казахстану до 2050 р., за результатами реалізації якого казахське населення досягне «рівних можливостей, доступних медичних послуг, комфортного житла та якісної освіти». Водночас рекламування грандіозних завдань приховує негативні явища як в економіці, так і в соціальній сфері держави. Привертає увагу поступове зникнення з програмних заяв уряду не тільки згадки про

соціально-економічний розвиток, а й подовження термінів реалізації програм і стратегій. Так, «Стратегію 2030» замінила «Стратегія 2050». При тому, що попередній стратегічний план до 2020 р. так і залишився на папері. Таким чином держава відмовилась від соціальних зобов'язань і, не завершивши економічної модернізації, взялася за модернізацію суспільної свідомості. У логіку останньої лягає нова концепція національної історії зі зміцненням казахської ідентичності без євразійства і з переходом на латиницю.

Узбекистан у 2017 р., за даними Global Firepower rating, GFP (Світовий рейтинг військової могутності) за військовою потужністю з 113 країн посів 48 позицію і третю на всьому пострадянському просторі після Росії (2) і України (21). Казахстан перебував на 55 позиції, Туркменістан – 86, Киргизстан – 108, а Таджикистан – на 112 позиції за потужністю збройних сил. У реальності ж узбецька армія за чисельністю і рівнем бойової підготовки поступається казахській. За останніми даними в робочому стані перебувають всього 6 з 24 літаків Су-27 і 10 з 30 легких літаків МіГ-29. Повні достовірні дані про озброєння і стан сухопутних військ Узбекистану практично відсутні.

У цілому можливості збройних сил Узбекистану є незначними, що пояснюється не тільки застарілою технікою, а й нестачею військових фахівців. Тодішній президент Іслам Карімов зробив ставку саме на національні кадри: з середини 1990 рр. розпочалося усунення російськомовних офіцерів і заміна їх узбеками. Зрозуміло, що технічні знання і кваліфікація узбецьких військових на порядок поступалася рівню підготовки кадрових фахівців, що закінчили військові ВНЗ і відслужили по 10-15 років на технічних посадах. Це призвело до того, що боєготовність підрозділів ППО Узбекистану різко впала. Для підтримання на належному рівні ВВС і ППО довелося здійснювати вербування за контрактом в країнах СНД російськомовних авіаційних технічних працівників, льотчиків і інженерів.

У 2001 р. Іслам Карімов у зв'язку з афганською кампанією надав у розпорядження США аеропорт «Ханабад» в околицях м. Карші. Пентагон модернізував авіабазу «Ханабад» під свої стандарти. У «Ханабаді» дислокувалася практично вся військова авіатехніка, призначена для тилової підтримки американських військ в Афганістані. На базі було розквартировано понад 1300 американських військовослужбовців. Однак у 2005 р. після подій в Андижані (розстріл демонстрації страйкуючих) американці були вимушені залишити Узбекистан «за підтримку місцевих радикалів і міжнародного тероризму». У відповідь Вашингтон запровадив про-

ти Ташкента низку санкцій. Хоча не надовго: через кілька років санкції було скасовано, і США почали шукати точки дотику і підтримувати узбецьке керівництво. Вашингтон дуже зацікавлений у поверненні американських військових в Узбекистан, розміщені їх на авіабазі «Ханабад» або в цивільному аеропорту «Навої». За деякими ознаками американці планують також розгорнути власну інфраструктуру на узбецько-афганському кордоні на авіабазі в Термезі, де дислокувалися військові Бундесверу (ФРН). Орендну плату за базу Ташкент підвищив у 2016 р. удвічі – до 72,5 млн євро. Таким чином, Узбекистан є ключовою державою в сучасній геополітичній ситуації в регіоні. Саме в Узбекистані (а також у Киргизстані) були облаштовані військові аеродроми НАТО, що так чи інакше додавало США вигідних важелів впливу на ситуацію. Втрачений американцями центр одразу ж був заповнений росіянами, які прибрали до рук й американську техніку.

На тлі посилення оборонної сфери і воєнного фактору, внутрішня ситуація в Узбекистані є нестабільною. За часів правління Іслама Карімова жорстко придушувалися будь-які форми спротиву, а на частку Узбекистану припадало найбільше політичних біженців усього регіону. Внутрішня політична нестабільність посилюється фактором повернення кількох тисяч вояків з фронтів Сирії та Лівії, що може спричинити нову хвилю протистояння, розгортання і посилення в регіоні ісламського чинника та ісламського підпілля тощо.

Однією з ознак подальшої централізації влади є посилення уваги до розбудови силових структур. Про необхідність реформування національної служби безпеки йшлося на зустрічі президента Узбекистану Шавката Мірзієєва з парламентарями наприкінці грудня 2017 р. На переконання нового глави держави, законодавчі акти, прийняті 26 років тому щодо служби безпеки, є застарілими і вся система вимагає реформування.

З виходом Узбекистану з військового альянсу ОДКБ, Москва припинила забезпечення держави на пільгових умовах. Пізніше Ташкент отримав пільговий доступ на зброярський російський ринок, підписав ряд угод про військово-технічне співробітництво, про навчання узбецьких офіцерів у російських військових ВНЗ.

Таким чином політика дистанціювання західних урядів від Узбекистану і обмеження цієї країни у питаннях імпорту зброї західних зразків підштовхнула Узбекистан до ущільнення співпраці з Росією. Можна передбачити, що поглиблення військового співробітництва між Узбекистаном та Росією призведе до зростання залежності Ташкента від РФ.

У відповідь західні країни вивели Узбекистан зі списку країн, яким заборонено продавати зброю. ЄС та США скасували всі обмеження щодо продажу зброї Узбекистану. Уряд Сполучених Штатів згідно з положенням «Надмірна оборона» передав узбецькій стороні 308 бронемашин та 20 допоміжних автомобілів. Цей крок став безпрецедентним в історії «подарунків» військової техніки США колишній державі на пострадянському просторі. Також Сполучені Штати «порадили» Узбекистану придбати пару десятків південнокорейських військових навчально-тренувальних комплексів «Золотий Орел».

Зазначимо, що в попередні роки подібних кроків американська сторона собі не дозволяла, посилаючись на обмеження громадянських прав і свобод в Узбекистані, а також вірогідні варіанти потрапляння технічних американських компонентів зброї до рук Росії і Китаю. Фактор можливої втрати впливу американців на Узбекистан як важливий геополітичний центр привернув увагу відповідні американські структури. Враховуючи загострення ситуації на Близькому Сході та в інших регіонах, за ініціативою американської сторони 19 грудня 2017 р. відбулися переговори Президента США Д. Трампа з Президентом Узбекистану Ш. Мірзієюєвим. Американський президент запросив керівника Узбекистану відвідати США, при цьому висловив «підтримку демократичним перетворенням в країні». Водночас узбецький лідер взявся реформувати систему служби національної безпеки.

У списку узбецьких партнерів одну з перших позицій також посідає Китай.

На відміну від інших радянських республік Таджикистану дісталася мінімальна кількість озброєння колишньої радянської армії. У роки незалежності Таджикистан наполегливо формував власні збройні сили: створив нові мобільні війська, президентську гвардію перетворив на національну тощо. І вже сьогодні нечисленні, але добре підготовлені підрозділи можуть на рівних конкурувати зі збройними силами сусідніх держав. Відмінною рисою армії Таджикистану є підготовленість до ведення бойових дій у гірській місцевості, в умовах обмеженої видимості і маневру в разі виникнення локальних збройних конфліктів, а також у боротьбі з озброєними бандформуваннями.

Таджикистан є членом ОДКБ і Об'єднаних сил ППО СНД, а три батальйони мобільних військ включено до складу Колективних сил швидкого розгортання Центральноазійського регіону колективної безпеки, що діють у рамках ОДКБ. На таджицькій території розташована 201-а найбільша російська сухопутна військова база

за межами РФ (в Душанбе і Курган-Тюбе). Перебування російських військових у республіці передбачено до 2042 р. За роки незалежності Таджикистан поповнив свої збройні сили не лише російською, а й американською технікою, полишеною НАТО в Узбекистані. Істотну військову допомогу Таджикистану надає Індія. Індійські ВПС мають передову оперативну військово-повітряну базу в Пархар, в облаштування якої вкладено близько 70 млн дол. Авіабаза Пархар надає індійським військовим широкі стратегічні можливості в ЦА.

Киргизстан є членом ОДКБ, і Росія витрачає чималі кошти на підтримку в робочому стані киргизських збройних сил. Найсучасніша РЛС З6Д6 перебуває в розпорядженні російських військових на авіабазі Кант, оренду якої Москва подовжила на 49 років з можливим пролонгуванням. Під час військової кампанії в Афганістані на території аеропорту «Манас» під керівництвом США функціонувала авіабаза антитерористичної коаліції.

Характерною ознакою мілітаризації центральноазіатських країн є доволі напружена боротьба за нафтоносний Каспій. І в цій боротьбі так чи так присутній військовий компонент, який включає військові навчання, розбудову і оснащення військового морського флоту, підготовку військових кадрів тощо. Фактично через військову міць на морі прилеглі країни намагаються довести своє право розпоряджатися акваторією і багатствами Каспію.

Висновки та рекомендації.

1. Збільшення витрат на оборону, нарощування військового оснащення, придбання летальної зброї всіма країнами ЦА штовхає до висновку про поступову мілітаризацію країн регіону.

2. Одним з яскравих показників мілітаризації держав є збільшення військового бюджету за відсутності війни і бойових дій. Керівництво деяких країн ЦА пояснює збільшення витрат на оборону триваючими територіальними конфліктами між державами: киргизько-казахським прикордонним конфліктом, непорозумінням між Казахстаном і Росією тощо.

3. Усі країни ЦА за різними обставинами і за диференційними умовами є залежними від Росії: одні стримані російськими військовими базами на власній території; інші – придбанням та технічним оновленням зброї.

4. До обережної і вибіркової політики підштовхує країни ЦА ситуація, пов'язана з подіями в Сирії, Лівії, а також в Україні. Держави ЦА зробили висновок: політика Москви є непередбачуваною, реакційною, наступальною і загарбницькою. Азійські

виваженість і обережність диктують державам ЦА помірковане, вичікувальне ставлення до РФ та її ситуативну підтримку. Українські події підштовхнули їх до запровадження реформ не тільки збройних сил, а й усього силового комплексу: служб безпеки, міліції і поліції, навіть національної гвардії. І тут використано український досвід.

5. Посилення силового комплексу пояснюється також загрозою тероризму, переміщенням терористичних угруповань з Афганістану в центральноазійський регіон. Переформатування сил ІДІЛ загрожує стабільності всьому ареалу ЦА.

6. Значним для регіону є американський чинник. З метою посилення свого впливу в ЦА адміністрація США активно шукає точки дотику з узбецькою стороною. Поступово питання демократії, захисту прав людини, соціальна політика тощо, які раніш були квінтесенцією будь-яких американських переговорів зі столицями ЦА, перемістилися на другий план і замінюються «спільними зусиллями протистояння тероризму». Водночас керівництво ЦА намагається зміцнити власні позиції, навіть за рахунок слабкіших сусідів. Задля досягнення цієї мети відбувається подальша мілітаризація політики й економіки, фактично гонка озброєнь на регіональному рівні.

7. Економічна криза в ЦА, викликана низькими цінами на нафту, санкціями проти Росії, змусили деякі держави, зокрема Казахстан, шукати додаткові іноземні інвестиції. Зазначені важелі стимулюють уряди регіону до посилення проамериканського вектору зовнішньої політики, оскільки вони вже давно прагнуть розширити коло можливих партнерів.

8. Паралельно із США в ЦА активізувались європейські структури. При цьому європейці також опускають питання про захист і дотримання прав людини і не повертаються до обговорення справ правозахисників. Практичні інтереси переважили: центральноазійський регіон є важливим для європейців ареалом з погляду як наявності сировини, так і геополітичної стабільності.

Така позиція є своєрідним лакмусовим папірцем, на якому зникають прояви демократії, однак яскраво виявляються ознаки мілітаризму. Режими ЦА зробили свій вибір: жорстка централізація, обороноздатність і військовий захист гарантують стабільність і виживання системи. А жорстка система в азійській концепції буття є понад усе.